

OBSERVAȚII RECENTE CU PRIVIRE LA FORTIFICAȚIA DE TIP QUADRIBURGIUM DE LA OVIDIU

Constantin BĂJENARU

Ajunse într-un stadiu în care este necesară întocmirea unei monografii, cercetările arheologice de la Ovidiu au adus în ultimele campanii de săpături date noi, care permit nuanțarea și chiar eliminarea unor ipoteze emise la început. Față de informațiile prezentate până acum în rapoartele preliminare, aceste date recente ne oferă posibilitatea unei interpretări cu totul noi a situației de pe teren. Astfel, în prezentul raport vrem să oferim un tablou general al acestei situații, ca o avanpremieră la monografia ce va apărea în curând.

Șantierul arheologic se află la marginea de sud a orașului Ovidiu (circa 10 km N de Constanța), într-un perimetru în care s-a construit în ultimul deceniu un cartier rezidențial, pe malul de vest al lacului Siutghiol (fost golf al Mării Negre), în imediata vecinătate a insulei „Ovidiu”. Săpăturile au început în anul 1979 și s-au desfășurat în trei mari etape:

1. Între 1979-1985 Mihai Bucovală și Gheorghe Papuc¹ au dezvelit integral trei din cele patru turnuri de colț (A, B, C) și parțial al patrulea (D), părți importante din curtile de vest și de est, mici porțiuni din curtile de nord și de sud (pe aceasta din urmă identificându-se și poarta de acces), edificiul adosat curții de nord. Tot acum se obțin primele dovezi privind locuirea anterioară, mai ales în urma cercetărilor de pe curtea de est, și, de asemenea, se întrevăd urme de locuire posterioare distrugerii fortificației. În cadrul aceluiași program de cercetare se fac primele investigații asupra apeductului de piatră din apropiere².

2. Etapa 1993-1999. În timp ce Gheorghe Papuc, ajutat și de Mihai Ionescu, efectuează (în 1993 și 1994) cercetări mai ample asupra apeductului³, Mihai Bucovală și Cecilia Pașca reiau cercetarea fortificației și obțin noi date despre cel de-al patrulea turn (D), incintele de sud și de est, precum și despre nivelul de locuire intramuran. Cercetarea se concentrează însă asupra sectorului de est al

¹ M. Bucovală, Gh. Papuc, *Pontica* 13 (1980), p. 275-283; 14 (1981), p. 211-216; 17 (1984), p. 153-156; *idem*, *Materiale* 15 (Brașov, 1981), București, 1983, p. 352-354; 17 (Ploiești, 1983), București, 1993, p. 273-277; M. Bucovală, în *Cronica 1983-1992*, p. 64-65.

² Gh. Papuc, *Pontica* 15 (1982), p. 161-173.

³ Gh. Papuc, M. Ionescu, *Pontica* 27 (1994), p. 209-221.

fortificației și se sapă îndeosebi în perimetrul extramuran, foarte aproape de lac. Rezultatele principale⁴ au constat în delimitarea unei zone de locuire extramurană fortului (care se prelungește și după distrugerea sa), dar mai ales în identificarea unei bogate locuiri anterioare fortificației: două edificii suprapuse de incinta de est, un alt edificiu construit în cea mai mare parte din cărămizi, precum și o serie de pavaje și alei din dale mari de piatră.

3. Etapa 2000-2002. După moartea regretatului Mihai Bucovală, noul colectiv de cercetare, format din Gheorghe Papuc, Constantin Băjenaru și Cecilia Pașca, cărora li s-a alăturat Mihaela Iacob pentru partea de numismatică, a demarat pregătirea studiului monografic. Principalul obiectiv al acestor campanii de săpături a constat în clarificarea situației stratigrafice și eliminarea unor serii de incertitudini și neclarități, mai ales în ceea ce privește fortificația. S-au practicat mai multe sondaje, s-au redeschis chiar carouri mai vechi și s-a deschis în suprafață o parte din sectorul extramuran de est pentru a înțelege mai bine ceea ce devenea din ce în ce mai evident: locuirea anterioară fortificației, datată, pe baza materialului arheologic recuperat de pe nivelele corespunzătoare edificiilor tăiate de cortina de est a fortificației, la sfârșitul secolului IV și în plin secol V. Acest lucru ne determină să eliminăm ipoteza construirii *quadriburgium*-ului în secolul IV și să îl datăm într-o epocă mult mai târzie⁵.

Stratigrafie. Etape cronologice. Momente constructive

Coroborarea datelor centralizate până acum cu ultimele observații stratigrafice ne permite delimitarea a cinci etape de locuire și intervenții pe platoul de la Ovidiu:

- Perioada A: sec. VI-II a. Chr.
- Perioada B: sec. II-III p. Chr.
- Perioada C: sec. IV-V p. Chr. (nivelele N6-N3)
- Perioada D: sec. VI p. Chr. (nivelele N2-N1)
- Perioada E: sec. X-XI p. Chr.

Perioada A. Cele mai vechi urme clare identificate la Ovidiu se datează în secolele VI-V a. Chr. (fragmente ceramice grecești și autohtone găsite atât în sondajele adânci cât și purtate în nivelele târzii). Avem de asemenea numeroase resturi ceramice din perioada elenistică (inclusiv ștampile rhodiene și sinopeene). Eventualele nivele de locuire sunt însă la adâncimi de sub -1,80/2,00 m și sunt

⁴ *Cronica* 1993, p. 18; *Cronica* 1995, p. 86-87; *Cronica* 1996, p. 43; *Cronica* 1998, p. 31-32; *Cronica* 1999, p. 73. Vezi și M. Bucovală, *AnDob*, SN, 1 (1995), 1, p. 42-48.

⁵ Gh. Papuc, C. Băjenaru, C. Pașca, în *Cronica* 2000, p. 174-175; *idem*, în *Cronica* 2001, p. 226-227. În raportul pe 2000 se pune pentru prima dată această problemă și se avansa, timid, o datare în a doua jumătate a sec. IV sau în sec. V. În 2001, prin efectuarea sondajului stratigrafic în interiorul locuinței suprapuse de cortina de est a fortificației, în apropierea turnului A, s-a propus ca moment de construcție ultimele decenii ale sec. V și se delimitau două faze de construcție. Descoperirile din 2002 au închis însă această problemă, prin delimitarea clară nu a două faze ale unei singure fortificații, ci a două momente de construcție diferite (corespunzând cu două fortificații diferite) databile în prima jumătate a sec. VI. Vezi mai jos.

greu de reperat datorită pânzei freatică foarte ridicată.

Perioada B. O perioadă ceva mai bine cunoscută este cea romană timpurie (sec. II-III p. Chr.). Alături de o serie de urme identificate în sondajele din perimetrul fortificației, mai ales în zona de sud-est (ceramică, monede Antoninus Pius, Septimius Severus, Decius), trebuie semnalată locuința-depozit identificată într-una din secțiunile efectuate în 1994 pe traseul apeductului, imediat la vest de acesta, într-un perimetru aflat la circa 30 m vest de turnul C al fortificației⁶. Materialul ceramic abundent recuperat din această locuință se datează în sec. II – prima jumătate a sec. III. Cercetarea stratigrafică a confirmat că groapa apeductului taie dărâmăturile anterioare și a permis datarea sa către sfârșitul sec. III – începutul sec. IV⁷.

Perioada C. Nu avem deocamdată date certe pentru un nivel de locuire din prima jumătate a sec. IV în zonele cercetate. Nu s-a descoperit până acum nici o monedă încadrabilă în intervalul 251-330, iar monedele sigur datate de la Constantin (două exemplare, post 330) și Constantius II (4 piese) au fost găsite în poziție secundară pe nivelele de la sfârșitul sec. IV și din sec. V-VI. Remarcăm doar prezența unui strat de pământ brun-negricios (N 6), în unele locuri destul de gros și aflat la adâncimi variabile, în funcție de configurația terenului în antichitate (fig. 2, 3). Materialul arheologic recuperat din acest strat este amestecat, de la fragmente ceramice grecești până la resturi ceramice databile în sec. III-IV. Este foarte posibil ca acest nivel să fi fost o vreme, până către a doua jumătate a sec. IV, un strat vegetal, în care au fost antrenate materiale din diverse epoci.

Primul nivel de locuire în adevăratul sens al cuvântului este N 5 și este cel mai bine reprezentat în sondajul K3-K2 din 2002 (fig. 3) unde a apărut o podea de lut foarte bine păstrată, din structura căreia am extras o monedă de sec. IV. De asemenea, în sondajele efectuate în 2001 în sectoarele I 1' - I 1 și C1-D2 au apărut: un strat de arsură destul de consistent direct pe pământul negru-brun, un rest de vatră în caroul D2, precum și urme de mortar nivelat (D2, D1, E2). Monedele descoperite pe acest nivel sunt de la Constantius II, Constantius Gallus, Valentinian/Valens, Theodosius I și Arcadius/Honorius (ultima este datată între 395-408) și, alături de materialul ceramic, ajută la precizarea unui moment cronologic încadrabil în a doua jumătate a secolului IV (sau mai degrabă ultimul sfert, post 378), eventual și la începutul sec. V. Deși nu avem încă date certe, este foarte probabil ca în această vreme să fi fost ridicate cele două edificii cu orientare asemănătoare (E-V): edificiul cu ziduri din cărămidă și mortar identificat în carourile J1'-J1'' (**edificiul C**, fig. 4) și locuința tăiată de incinta fortificației târzii în colțul de SE (**edificiul A**, fig. 5).

Nivelul următor (N 4) este foarte bine ilustrat de podeaua de lut consistentă, combinată cu unele fragmente de cărămizi, apărută în sondajele efectuate în interiorul edificiului A (carourile C1, D2, D1, C1', D1', fig. 2). Locuința are în această fază o vatră cu pereți din piatră, alipită peretelui nordic, precum și un fragment de fundație de zid de mici dimensiuni folosit probabil ca o structură de susținere a unei amenajări interioare (fig. 5). La exterior, pe laturile de nord și de

⁶ M. Bucovală, în *Cronica 1994*, p. 66.

⁷ Gh. Papuc, M. Ionescu, *op.cit.*, p. 209-211.

vest, edificiul este lonjat de un pavaj-alee din dale de calcar⁸. La vest de edificiul din cărămidă apare acum o nouă construcție (**edificiul B**), cu o orientare diferită de cele precedente (NV-SE), din care s-au pus în evidență două ziduri lungi de 18 și respectiv 14 m (fără fundații aproape și cu pietre legate cu un melanj de pământ și mortar foarte friabil), care au în față câte un pandant realizat rudimentar (fig. 6)⁹. În carourile L1-L1' se observă foarte clar că și acest edificiu este tăiat de incinta *quadriburgium*-ului (fig. 7). Acestui nivel pare să-i corespundă și o mare groapă menajeră identificată în cursul cercetărilor din 1980 în sectorul de vest al fortificației (carourile F9, G9, H9), deși este posibil ca ea să fi fost făcută încă din nivelul anterior. Monedele cele mai târzii recuperate de pe N4 sunt de la Theodosius II (anii 425-450). Acestea și cantitatea însemnată de ceramică fină¹⁰ ne determină să plasăm acest nivel în prima jumătate a sec. V și să postulăm o distrugere violentă la mijlocul sec. V, lucru demonstrat și de stratul de arsură surprins în majoritatea sondajelor.

N3, cu două subfaze (3A și 3B), este un nivel de locuire foarte bine surprins în cercetările de până acum. În interiorul edificiului A, după o depunere de circa 20-30 cm, se amenajează într-o primă fază (3A) o nouă podea de lut, care pe anumite porțiuni este acoperită cu un pavaj din cărămizi, surprins în carourile C1 și D2 (fig. 2, 5). Amenajarea acestui pavaj-podea face ca nivelul interior al locuinței să fie acum la același nivel cu alea din dale de calcar de la exterior. După o distrugere sesizabilă prin stratul de arsură surprins pe pavajul de cărămizi se constată apariția unei noi podele de lut la interior și a unui strat de pământ galben peste pavajul de dale de la exterior (3B). Acest submoment a fost surprins în anul 2002 și peste pavajul de dale care lonjează la vest anticamera edificiului C. Acesta din urmă, cel mai probabil din 3A, începe să se extindă către sud. Astfel, de pilastrul în formă de L al anticamerei se lipește un zid din piatră legată cu pământ, surprins pe o lungime de circa 7 m, care se pare că se oprește în alea cu aspect de stradă aflată la sud (fig. 10). Un alt zid se lipește de colțul de sud-vest al edificiului propriu-zis. Deși are o orientare ușor diferită, acest zid se pare că delimitează, împreună cu cel lung și cu un alt crâmpei de zidărie identificat mai la est (cu orientare identică cu a edificiului), o serie de anexe ale construcției inițiale. Tot în N3, fără a putea preciza deocamdată în care dintre cele

⁸ Un pavaj asemănător a fost surprins în 2002 pe laturile de V și de S ale anticamerei edificiului C de la nord, ceea ce denotă contemporaneitatea celor două clădiri. Mai mult, între aceste edificii apare un alt pavaj din dale, mult mai mare, care are chiar aspectul unei străzi ce asigură accesul către golful de odinioară.

⁹ Unul dintre acești pandanți (surprins în caroul I2 din 1984, precum și în sondajul K3-K2 din 2002), care lonjează zidul de la vest, formează cu acesta o încăpere de aproximativ 13,5 m lungime și 2 m lățime. De remarcat că acest pandant are doar fața exterioară bine conturată, din pietre mici și mijlocii legate cu pământ, lucru ce s-a observat și la celălalt pandant, care lonjează zidul de nord al edificiului (surprins în carourile L2-L1 în 1982, cf. fig. 6). Este posibil ca acești pandanți să fi fost adăugați într-o a doua fază.

¹⁰ Foarte multă „Phocean Red Slip Ware”, inclusiv fragmente ceramice cu decor stampat încadrabile în primele două grupe din tipologia stabilită de Hayes (cu o frecvență mai mare pentru grupa a II-a, anii 440-490).

două subfaze, edificiul B este dezafectat¹¹. Mai amintim că, în această fază, de colțul de nord-vest al edificiului A se lipește un zid din piatră legată cu pământ care continuă spre nord, după cum o dovedește fragmentul surprins între cele două turnuri exterioare ale tentativei inițiale de construire a unei fortificații (vezi mai jos). Este posibil ca acest zid¹² să se fi alipit de colțul de sud-vest al edificiului B.

Datarea nivelului N3 pune o serie de probleme. Pentru faza 3A este absolut certă datarea în a doua jumătate a sec. V, pe baza numeroaselor resturi de ceramică stampată databilă în perioada 440-490, dar și a câtorva monede de la Leon I. Nu același lucru se poate spune despre faza 3B, pentru care există deocamdată două posibilități, în funcție și de datarea momentului de construcție al fortificației (Anastasius sau Justinian). Un tezaur de monede descoperit în 1984 pe ultimul nivel al edificiului cu pandanți, încheiat cu exemplare de la Anastasius emise până la reforma monetară, constituie un indiciu aproape sigur pentru finalul lui 3A și deocamdată nesigur pentru 3B, devreme ce în acest sector nu s-a putut face o distincție clară între cele două subfaze¹³. Dacă se va confirma datarea tezaurului în faza 3A, atunci este posibilă prelungirea existenței fazei 3B către primele decenii ale sec. VI, eventual până la începutul domniei lui Justinian. Dacă este vorba de un tezaur din 3B atunci finalul fazei 3A ar trebui coborât către perioada de domnie a lui Zenon (474-491) sau la începutul domniei lui Anastasius.

Perioada D corespunde cu ridicarea fortificației și are două etape distincte. Primul moment este reprezentat de construcția și utilizarea în scop militar a *quadriburgium*-ului. Nivelul corespunzător momentului de construcție al fortificației este N2, surprins în aproape toate zonele cercetate. Acesta se prezintă fie sub forma unui strat consistent de cioplitură de piatră rezultată din fasonarea blocurilor de parament, în cele mai multe locuri nivelat (la exteriorul incintei și în jurul turnurilor – vezi fig. 13 – cioplitura nivelată a fost folosită și ca drum de rond), fie printr-un strat mai gros sau mai subțire de mortar. Unele dintre cele mai clare dovezi ale momentului de construcție sunt șapa de mortar identificată în colțul de NE al fortificației (în preajma turnului B) și stratul gros de cioplitură de piatră mărunțită din colțul de SE, în fața turnului A și a porții (fig. 2). Stratigrafia arată clar că aceste resturi de activitate constructivă acoperă dărâmăturile vechilor edificii din sec. V (edificiile A și B), care sunt pur și simplu

¹¹ Vorbim despre o dezafectare mai degrabă decât despre o distrugere prin foc, deoarece nu au fost puse în evidență urme de arsură consistente.

¹² Zidul este orientat paralel cu incinta amintită și are deasupra blocuri mari de calcar. Apariția acestor blocuri, care par la prima vedere că provin de la un zid de incintă dezafectat (incinta inițială?), ar putea indica utilizarea sa și după construirea fortificației vizibile astăzi. Totuși profilul caroului E2 ne dovedește că este anterior *quadriburgium*-ului, deoarece se vede clar cum stratul de cioplitură, pus în relație cu momentul de construcție al elevației cortinei de est, trece peste blocurile mari ale acestui zid. O soluție de compromis ar fi plasarea acestui zid (sau doar a ultimei sale faze) într-un moment contemporan cu prima tentativă de fortificare a locului. Vezi mai jos.

¹³ Până la noi observații, singurul argument în favoarea plasării tezaurului în faza 3B ar putea fi recuperarea sa de pe o podea fără urme de arsură (*supra*, n.11), la fel ca și podeaua (sigur databilă în 3B) surprinsă în interiorul edificiului A.

tăiate de incinta de est a fortificației. Nivelul de călcare în interiorul fortificației și în turnuri este constituit fie de podele serioase, peste care apar resturi de pavaje din cărămizi (după cum s-a observat în interiorul turnului circular D și în fața turnului C) sau din piatră (la edificiul adosat curtinei de nord), fie dintr-o simplă bătătorire a pământului sau o nivelare a resturilor de la momentul de construcție, peste care apar în unele locuri pavaje rudimentare din fragmente de țigle și cărămizi.

Un al doilea moment este databil în a doua jumătate a sec. VI și este reprezentat de locuirea civilă de după distrugerea fortificației la mijlocul sec. VI. Este vorba de nivelul N1, surprins mai ales în zona extramurană de est a fostului spațiu fortificat și peste dărâmăturile edificiului adosat curtinei de nord. Locuirea este însă sporadică, la adăpostul unor construcții firave (ziduri din piatră legată cu pământ și aproape fără fundații, un jgheab, un pietrar – fig. 14). Dacă la început este de presupus că s-a mai locuit la adăpostul zidului de incintă (nu și a turnurilor însă, care sunt abandonate) cu timpul se constată începutul procesului de extragere a blocurilor de piatră din zidurile fortificației, prin apariția în gropile de demantelare (care pe unele sectoare au afectat chiar și părți bune din fundație) a unor fragmente ceramice de tip Hayes 10 și a unei monede de la Justin II.

Perioada E aparține epocii medievale timpurii (sec. X-XI) și nu este ilustrată de un nivel de locuire propriu-zis, ci doar de unele fragmente ceramice găsite în cea mai mare parte în gropile de demantelare ale zidului de incintă și ale turnurilor.

Tentativa inițială de construire a unei fortificații

Campaniile recente au clarificat și relația dintre *quadriburgium* și mult discutatul turn anterior care pune problema unei prime etape de fortificare a platoului de la Ovidiu¹⁴. Sondajele au dovedit că **avem de-a face cu incinta de vest a unei fortificații căreia îi aparțin următoarele elemente:**

- turnul circular sus amintit, identificat încă din 1979, având frontul către SV, cu un pinten triunghiular ce forma intrarea (pinten care se țese evident cu fundația incintei de est a fortificației târzii) (fig. 8, 9);
- întreaga fundație (2,85 m grosime) pe care stă incinta de est a fortificației târzii;
- cele două turnuri exterioare din zona mediană a acesteia, care ar fi flancat probabil o poartă¹⁵;
- o îngroșare lungă de 25,30 m și lată de 1 m la interior (fig. 10);
- un alt pinten triunghiular (fig. 11) și o fundație de incintă orientată E-V (căreia nu i-am surprins încă lățimea) apărute în cursul campaniei 2002 în zona turnului B al fortificației (și suprapuse de acesta).

Alte două observații vin în sprijinul identificării unei incinte inițiale cu frontul spre vest, suprapusă perfect de incinta de est a fortificației vizibile astăzi:

¹⁴ M. Bucovală, Gh. Papuc, Pontica 14 (1981), p. 211-212, fig.1.

¹⁵ Idem, Pontica 17 (1984), p. 154-155, cu precizarea că acestea nu mai pot fi considerate zvingere interioare ale unei prime faze a *quadriburgium*-ului.

- **mortarul** (cu nisipul bine cernut) folosit la toate structurile mai sus amintite este identic, spre deosebire de cel folosit la elevația incintei de est și la fundațiile și elevațiile celorlalte incinte ale *quadriburgium*-ului, care are în compoziție multe scoici, pietricele și, mai rar, bucăți de cărămidă pisată¹⁶;
- **grosimea fundațiilor** de la incintele de vest, nord și sud ale fortificației târzii (3,00 m) diferă de grosimea fundației incintei de est (2,85 m), care este una și aceeași cu fundația incintei inițiale.

Nu se știe deocamdată care era configurația acestei prime fortificații în colțul de NV, sub turnul B al *quadriburgium*-ului. Sondajul efectuat în interiorul acestui turn nu a scos la iveală un alt turn circular care să fie pandantul celui din colțul de SV. De aceea, avem deocamdată două variante: fie în acest colț nu s-a mai construit un turn, fie întreaga fundație a turnului B este construită încă din acest moment. Ultima afirmație se bazează pe observația că mortarul folosit este foarte asemănător cu cel al fortificației inițiale¹⁷.

Observațiile stratigrafice și cele bazate pe tehnica de construcție ne arată că avem de-a face cu o **tentativă de fortificație inițială plasată mai aproape de golful din antichitate**. La un moment dat aceasta a fost abandonată la stadiul de **fundații pentru a face loc unei fortificații așezată mai la vest**, dar care va păstra pentru incinta sa de est fundația care în tentativa inițială trebuia să susțină o incintă cu frontul spre vest. Datarea acestei prime tentative de construcție a unei fortificații, care pare că se vroia tot o fortificație de tip *quadriburgium*, trebuie plasată într-un moment ce corespunde fie cu faza 3B, când sunt dezafectate edificiile pe care această incintă le suprapune, fie cu nivelul N2, ca o acțiune premergătoare construirii fortificației actuale¹⁸. Oricare din aceste variante s-ar adevăra, este certă acum datarea atât a tentativei, cât și a fortificației finale, în prima jumătate a secolului al VI-lea, datare susținută și de materialul arheologic (ceramică tipică secolului VI și monede Justinian).

Fortificația de tip *quadriburgium*

Cele 16 campanii de cercetări de până acum au dus la acumularea unor date

¹⁶ Care apar și în șapa de mortar identificată în fața turnului B, reprezentând momentul de construcție.

¹⁷ Mai amintim că, în sondajul efectuat în 2002, la 10-15 cm sub podeaua groasă de lut a turnului B a apărut un strat de mortar care ar putea fi pus în legătură cu momentul de construcție al turnului în faza sa inițială, legată de incinta primară.

¹⁸ Este foarte greu de spus dacă această incintă are un nivel de călcare propriu. Fiind foarte probabil un abandon la nivel de fundație, nu este exclusă construirea încă de la ultimul nivel al perioadei C (nivelul 3B), când se dezafectează cele două edificii suprapuse de incintă, dar rămâne în funcțiune edificiul C din cărămidă. Între anexa sudică a acestui edificiu, delimitată de zidul lung de 7 m, și îngroșarea incintei inițiale a fost reperat un nivel de pavaj rudimentar din fragmente de țigle și cărămizi, cu urme de mortar deasupra (fig. 10). Acest nivel, pentru care nu avem încă elemente de datare clare, nu poate fi mai vechi decât faza 3B. În ce măsură este nivelul de la care începe construcția fundației îngroșate inițiale este greu de spus în acest moment. La fel de bine poate fi însă o amenajare, corespunzătoare cu N2, între fortificație și edificiul din cărămidă (devenit extramuran).

suficiente pentru precizarea tehnicii de construcție, a planului și a structurilor intra și extramurane. Fortificația (fig. 1) este de formă dreptunghiulară, cu latura lungă orientată pe direcția NNV-SSE, cuprinzând la interior o suprafață de aproximativ 53 x 41,3 m. Dimensiunile la exterior devin 59 x 47,2 m dacă se adaugă grosimea curtinelor (la nivelul primei asize din elevație), iar dacă includem și fronturile turnurilor ajungem la aproximativ 72,6 x 51,7 m.

Fundațiile curtinelor de nord, sud și vest sunt late de 3,00-3,10 m, spre deosebire de cea a incintei de est (2,85 m), care am văzut că ține de tentativa inițială. Deși demantelarea este profundă, în unele locuri s-au mai păstrat resturi din elevație. Aceasta este retrasă cu circa 10-15 cm la interior față de fundație, astfel că se poate aprecia lățimea zidului de incintă la circa 2,70-2,80 m. Datorită demantelării accentuate nu avem dovezi concludente pentru a postula o construcție în *opus mixtum*, deși s-a observat că folosirea cărămizilor este frecventă. Paramentul exterior și interior are la bază în cea mai mare parte blocuri foarte mari de calcar, cu excepția curtinei estice unde s-au folosit blocuri mijlocii. Această primă asiză (crepida) este retrasă față de fundație cu circa 10 cm la interior și la exterior doar pe curtinele de nord și de sud. În foarte puține locuri s-au pus în evidență resturi de la cea de-a doua asiză a elevației, retrasă la rândul ei cu 5-10 cm la interior și exterior față de crepidă și realizată din blocuri de calcar de mărime mijlocie. Ca emplecton s-a folosit o mixtură de pământ cu resturi de piatră cioplită și de mortar.

Cele două turnuri dreptunghiulare de la est au doar două laturi ieșite în afara incintei, latura de est fiind în prelungirea curtinei, o particularitate neîntâlnită la alte fortificații de acest gen. Turnul A, din colțul de SE, are dimensiunile exterioare de 8,80 x 6,70 m (luate de la nivelul fundațiilor), iar la interior închide o suprafață de 4,10 x 4,60 m. Intrarea, atât cât s-a mai păstrat, este în formă de culoar, lucrată pe toată lățimea curtinei de sud (= latura de nord a turnului), mai largă (1,80 m) la exterior și mai îngustă (1,30 m) către interiorul turnului. Podeaua de la interior a fost amenajată direct peste zidul circular al turnului aparținând tentativei inițiale de fortificare (fig. 8). Turnul B, din colțul de NE, are un front exterior de 8,95 x 6,90 m și măsoară 3,75 x 4,65 m la interior, unde a fost surprinsă o podea groasă de lut. Din elevație s-a păstrat foarte puțin, inclusiv din intrare (de același tip cu cea de la turnul A).

Turnurile de la vest sunt circulare și ies foarte mult în afara incintei. Turnul C, din colțul de NV, are diametrul la exterior de 8,70 m și la interior de 3,90 m. Grosimea zidului, la nivelul fundațiilor, variază între 2,30-2,50 m. Din elevație s-a păstrat primul rând de asize în colțul de NE, precum și o parte din intrare (fig. 12). Aceasta este, la fel ca și cele de la turnurile dreptunghiulare, în formă de culoar și de dimensiuni apropiate, având aceeași lățime (în două „trepte”, 1,80 m și 1,30 m), dar o lungime ceva mai mare (3,80 m). De reținut că intrarea este dispusă perpendicular pe o fundație monolit a incintei, care nu formează un unghi drept la colțurile fortificației, ci unește printr-o diagonală traiectoria curtinelor respective. Cel de-al patrulea turn (D), aflat în colțul de SV, este parțial dezvelit și are aproximativ aceleași dimensiuni ca și turnul C, dar nu i s-a mai păstrat intrarea. În schimb, s-a păstrat pe o bună suprafață podeaua de la interior realizată din cărămizi dispuse cu fața în jos.

În ceea ce privește incinta, se remarcă **îngroșarea** interioară existentă pe cortina de vest, evident construită cu scopul de a accede la partea superioară. Această îngroșare, lungă de circa 16 m și lată de 1,30 m, face corp comun cu incinta (aceasta ajungând astfel la o grosime de 4,30 m la nivelul fundației). Deși nu s-au mai păstrat decât blocurile mari ale crepidei, este aproape sigur că accesul se făcea prin scări dispuse la cele două capete.

Intrarea în fortăreață a fost identificată pe latura de sud a incintei, la circa 7 m spre vest de turnul A. Lipsesc însă blocuri din elevație, astfel că dimensiunile nu se pot da decât pe baza urmelor pragului exterior, care este ușor ieșit în afara incintei. Acesta este lat de 2,60 m și constituit din două blocuri mari de calcar modelate pentru a sprijini structura de lemn a porții.

Singura construcție din piatră identificată în perimetrul **intramuran** este un edificiu dreptunghiular (aproximativ 25 x 3 m) lucrat din pietre și cărămizi legate cu pământ, adosat cortinei de nord pe aproape întreaga sa lungime¹⁹. Față de nivelul de călcare din interiorul fortăreței, edificiul este adâncit cu circa 0,60-0,70 m, în așa fel încât, în loc de fundație, pereții căptușesc pur și simplu marginile gropii săpate pentru implantarea acestei construcții. Au fost identificate două compartimentări, foarte probabil executate în două momente diferite, fiecare cu o intrare proprie pe latura de sud. Materialul arheologic recuperat de pe podeaua pavată în unele locuri cu cărămizi sau dale de piatră este identic cu cel extras din turnuri și, alături de o monedă Justinian, concură la datarea în prima jumătate a sec. VI a fortificației. Tot în interiorul fortificației s-a mai reperat o mică amenajare de formă semicirculară alipită cortinei de est, lucrată numai din cărămizi, a cărei destinație ne scapă deocamdată.

O locuire ceva mai consistentă a fost constatată în **zona extramurană** de la est, aproape de golful antic. Alături de reutilizarea edificiului C, s-a mai pus în evidență un complex de locuire situat imediat la sud de acesta, până în apropierea aleii stradale mai vechi. Este vorba de o locuință din care s-au identificat două încăperi, cu zidurile din piatră legată cu pământ, fără fundații adânci. Cu unele modificări și completări (aparitia unui pietrar și a unui jgheab), locuința va fi utilizată și în a doua jumătate a sec. VI, după distrugerea fortificației (fig. 14).

Datarea fortificației de la Ovidiu în prima jumătate a sec. VI este asigurată de observațiile stratigrafice, de ceramica și monedele descoperite pe singurul nivel de locuire corespunzător utilizării în scop defensiv a acesteia. Am văzut mai sus că tentativa inițială de construcție trebuie plasată la limita dintre nivelele N3 și N2, într-un moment ce corespunde dezafectării edificiilor suprapuse și ca o acțiune premergătoare construirii fortificației actuale. Nu putem face însă o distincție clară între cele două momente constructive, deoarece lipsește deocamdată un nivel arheologic, clar databil, care să țină de prima incintă. Cel mai sigur reper pentru datarea momentului de construcție inițial este un depozit monetar de la Anastasius, descoperit pe nivelul N3, corespunzător dezafectării edificiilor anterioare. Plecând de la acest *terminus post quem*, pentru datarea pe baze stratigrafice a tentativei inițiale și a fortificației terminate avem în vedere trei variante:

¹⁹ M. Bucovăla, Gh. Papuc, *Pontica* 17 (1984), p. 153-154; *idem*, *Materiale* 17 (Ploiești, 1983), București, 1993, p. 274-275.

1. Tentativă urmată imediat de construcție finalizată în timpul lui Anastasius (post 498);
2. Același scenariu în primii ani de domnie ai lui Justinian (527-537);
3. Tentativa inițială în vremea lui Anastasius, fortificația finală în vremea lui Justinian.

Distrugerea de la mijlocul secolului VI este confirmată de monedele Justinian descoperite pe podeaua incendiată a turnului A și în dărâmăturile edificiului adosat curtinii de nord. Chiar dacă cea mai târzie monedă este datată 539/540, este de presupus că distrugerea a fost cauzată cel mai probabil de atacul kutrigurilor din 559, care se știe că a afectat o mare parte a teritoriului Dobrogei. În a doua jumătate a sec. VI se mai locuiește doar la adăpostul zidurilor și în special în zona extramurană de la est. Lipsa unui nivel din această perioadă în interiorul turnurilor ne arată că funcționalitatea defensivă a fortificației a fost abandonată, iar moneda de la Justin II descoperită în groapa de demantelare a curtinii de est ne arată că extragerea pietrei din ziduri a început încă din această vreme.

În sprijinul datării târzii a fortului de la Ovidiu vin și analogiile cu fortificații de același tip sau de altă natură cercetate în diferite zone ale Imperiului Bizantin timpuriu. Precizăm că aceste fortificații din sec. VI diferă de tipul clasic de *quadriburgium* din secolul al IV-lea²⁰, având cel puțin trei elemente distincte: grosimea mare a incintei (în general peste 2 m), turnurile circulare cu intrare în culoar (plasată pe fundația de colț a incintei obținută prin unirea în diagonală a traiectoriei cortinelor aferente) și îngroșarea la interior a uneia sau mai multor cortine.

Cele mai clare apropieri se pot face cu o serie de fortificații de tip *quadriburgium* cercetate pe limesul dunărean din zona Porților de Fier²¹. De la vest către est, acestea sunt: Saldum²², Malo Golubinj²³, Hajdučka Vodenica²⁴, Donje Butorke²⁵, Rtkovo

²⁰ Cf. H. von Petrikovits, JRS 61 (1971), p. 178-218; M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, București, 1989; S. Torbatov, *The Stone Fortifications near Nova Černa (Bulgaria), în The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th-6th centuries. The Second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996)*, Bucharest, 1998, p. 157-167 (fortificația A); M. Konrad, *Römische Grenzpolitik und die Besiedlung in der Provinz Syria Euphratensis, în Conquête de la steppe et appropriation des terres sur les marges arides du Croissant fertile*, Lyon, 2001, p. 153-157 (forturile *Tetrapyrgium* - Qusair as-Saila și Cholle - Al-Hulla).

²¹ Nu mai puțin de nouă fortărețe identificate în această zonă se aseamănă între ele (unele sunt chiar identice) și fac parte cu siguranță din programul constructiv de amploare din vremea lui Justinian, lucru reflectat și de izvoarele istorice (Procopius). Cf. M. Vasić, V. Kondić, *Le limes romain et paléobyzantin de Portes de Fer, în Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983. Vorträge*, Stuttgart, 1986, p. 555-558; M. Vasić, *Starinar* 45-46, 1994-1995, p. 41-54; P. Petrović, M. Vasić, *The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 22-23.

²² P. Petrović, *Starinar* 33-34 (1982-1983), p. 129-134

²³ L. Popović, *Starinar* 33-34 (1982-1983), p. 297-299.

²⁴ Al. Jovanović, *Starinar* 33-34 (1982-1983), p. 319-331.

²⁵ A. Cermanović-Kuzmanović, *Starinar* 28-29 (1977-1978), p. 127-134.

Glamija²⁶, Milutinovac²⁷, Ljubičevac²⁸, Ušće Slatinske reke²⁹, Radujevac³⁰. În aceeași regiune se cunosc fortificații de același tip pe insulele Dunării precum cea de la Ostrovul Mare³¹. Din același program constructiv aplicat pe limesul Moesiei Prima și al Daciei Ripensis, databil în cea mai mare măsură în perioada lui Justinian, face parte fortificația de formă triunghiulară de la Bosman³², care are caracteristici constructive foarte apropiate de cele observate la *quadriburgia*. În Moesia Secunda și Thracia cele mai bune analogii sunt la Sliven³³, Škorpilovtzi (un punct fortificat aflat pe litoralul pontic, la sud de Odessos)³⁴ și mai ales la Karasura³⁵, unde latura de nord a incintei datate în a doua jumătate a sec. V - sec. VI este identică cu latura vestică a fortificației de la Ovidiu. Fortificații de tip *quadriburgium* se întâlnesc și pe traseul marelui zid ridicat de împăratul Anastasius în Thracia pentru apărarea Constantinopolului³⁶. În regiunea siropalestiniană, pe lângă numeroasele *quadriburgia* ridicate în vremea tetrarhiei, au fost cercetate în ultimii ani și unele fortificații de acest tip ridicate într-o epocă mai târzie (sec. V-VI), cum este cazul forturilor Upper Zohar³⁷ și En Boqe³⁸. Dovezi ale unor asemenea fortificații au fost reperate și în Africa de Nord, multe dintre ele datând din perioada revenirii stăpânirii bizantine sub Justinian³⁹, dar și

²⁶ M. Gabričević, *Djerdapske Sveske* 3 (1986), p. 71-91.

²⁷ P. Milošević, M. Jeremić, *Djerdapske Sveske* 3 (1986), p. 245-263.

²⁸ M. Korać, *Late Roman and Early Byzantine Fort of Ljubičevac*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 105-109.

²⁹ Al. Jovanović, M. Korać, *Djerdapske Sveske* 2 (1984), p. 194-196; Al. Jovanović, M. Korać, Dj. Janković, *Djerdapske Sveske* 3 (1986), p. 378-400, fig. 12-13.

³⁰ Dj. Janković, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd, 1981, p. 45, fig. 17.

³¹ M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, București, 1989, p. 107-117.

³² V. Kondić, *Starinar* 33-34 (1982-1983), p. 137-145. De același tip sunt și fortificațiile identificate la Brza Palanka-castellum III (P. Petrović, *Djerdapske Sveske* 2 (1984), p. 166, fig. 141, 169-171) și Insula Banului (M. Davidescu, *op.cit.*, p. 94-103; idem, *Drobeta în secolele I-VII*, Craiova, 1980, p. 206-216). Două fortificații triunghiulare au fost semnalate recent și pe litoralul vest-pontic, mai exact pe Insula Bisericuța de pe lacul Razelm, aflată în apropierea cetății Argamum (Al. Barnea, S. M. Ionescu, V. Botez, D. Ispas, în *Cronica 2000*, p. 123, pl.31)

³³ I. Šcereva, K. Vačeva, D. Vladimirova-Aladžova, *Tuida-Sliven I*, Razkopki i Proučvanija XXVIII, Sofia, 2001, p. 62 și urm., fig. 70, 73, 76

³⁴ Cf. *ibidem*, p. 90-92, fig. 102.

³⁵ Pentru cercetările efectuate în această importantă stațiune aflată pe drumul dintre Augusta Traiana și Philippopolis, a se consulta contribuțiile echipei germane (J. Herrmann, B. Döhle, G. von Bülow, R. Sprafke, B. Böttger ș.a.) apărute în *ZfA* 26 (1992), 2, p. 153 și urm.

³⁶ Este vorba de forturile Küçük Bedesten și Büyük Bedesten. Pentru acesta din urmă a se vedea prezentarea pe Internet la http://museums.ncl.ac.uk/long_walls/AWP/BuyukBedesten.htm.

³⁷ R. P. Harper, *Upper Zohar. An Early Byzantine Fort in Palaestina Tertia. Final Report of Excavations in 1985-1986*, Oxford, 1995, datat de autor la sfârșitul sec. V (p. 115, vezi și fig. 2).

³⁸ M. Gichon, *Bonner Jahrb* 171, 1971, p. 386-406, care îl datează în sec. IV. Pentru o datare mai târzie se pronunță R. P. Harper, *op. cit.*, p. 115 și J. Magness, *IEJ* 48 (1998), 3-4, p. 289-292.

³⁹ Așa cum par a fi *quadriburgia* de la Ksar Lemsā (*Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, 1, 1963, col. 861-862, Abb. 13), Yonga (P. Troussset, în *Roman Frontier Studies* 1989, Exeter,

pe litoralul estic al Mării Negre, la Tamaris-Tziche (*Losorion*) și *Sebastopolis*⁴⁰.

Dintr-o simplă examinare topografică se va observa că aceste *quadriburgia* sunt plasate nu doar la frontierele Imperiului, precum forturile de pe *limes*-ul dunărean sau cel palestinian, ci și de-a lungul unor drumuri importante sau în apropierea unor mari orașe, ca avanposturi defensive, cum se întâmplă și la Ovidiu, aflat la doar 10 km nord de Tomis. Fortificația de la Ovidiu avea probabil și rolul de a proteja apeductul care alimenta metropola Scythiei Minor. Prezența unor astfel de fortificații pe litoralul Mării Negre (Ovidiu, Șkorpilovtzi, Tamaris-Tziche, *Sebastopolis*) pare să confirme și ipoteza organizării unui *limes* pontic⁴¹, cel puțin pentru perioada romano-bizantină.

1991, p. 351-352, fig. 66.6), Ain Labakha (M. Reddé, în, *ibidem*, p. 491, fig. 97.10). O sinteză a tuturor fortificațiilor nord-africane din sec. VI la D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, I-II, Oxford, 1981 (non vidi).

⁴⁰ V. A. Lekvinadze, VDI 108 (1969), 2, p. 284, fig. 6; Idem, Vizantijski Vremennik 34 (1973), p. 172-173, fig. 2, 6a.

⁴¹ *Ibidem*. Cf. și Al. Suceveanu, RRH 13 (1974), 2, p. 217-238 (pentru epoca romană timpurie); Al. S. Ștefan, RMM.MIA, 46 (1977), 2, p. 20 și urm., în baza descoperirilor din zona Enisala. Identificarea altor două fortificații târzii pe malurile de vest și de nord ale lacului Siutghiol ar veni și ea în sprijinul acestei ipoteze (M. Ionescu, SCIVA 39 (1988), 3, p. 315-321, punctele de la Palazu Mare și „Fabrica Munca”).

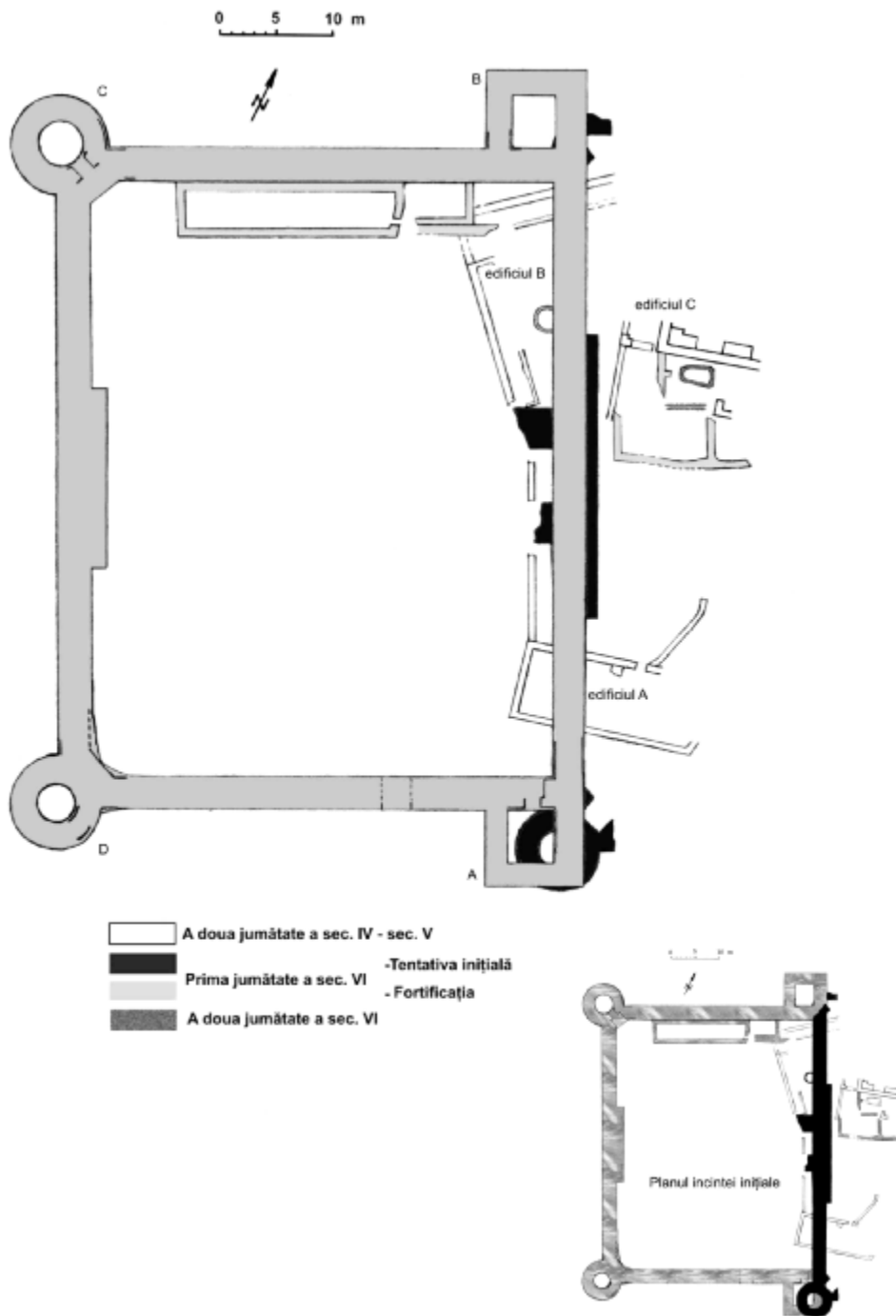

Fig. 1 – Ovidiu. Planul fortificației și structurile anterioare

Fig. 2 - Ovidiu 2001. Profil nord carourile C2-C1-C1', interior edificiu A

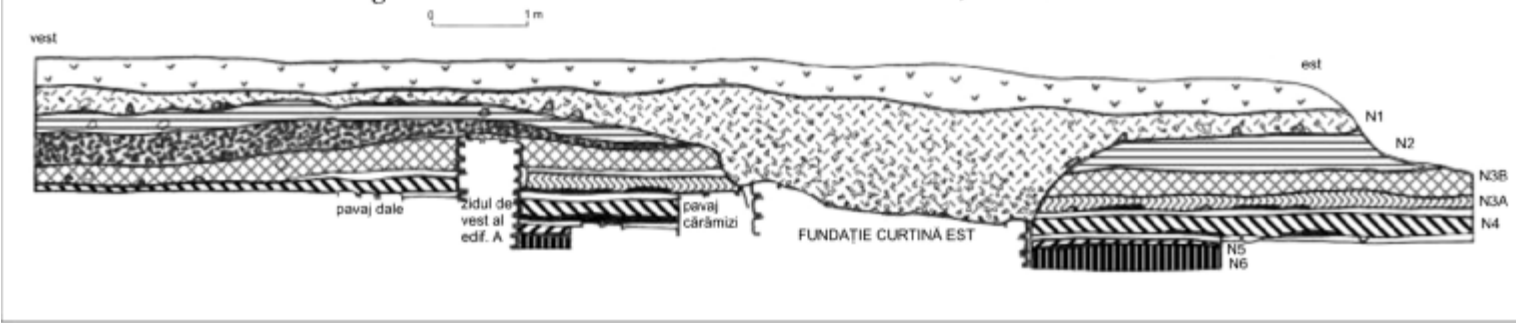

Fig. 3 - Ovidiu 2002. Profil sud sondaj K3-K2

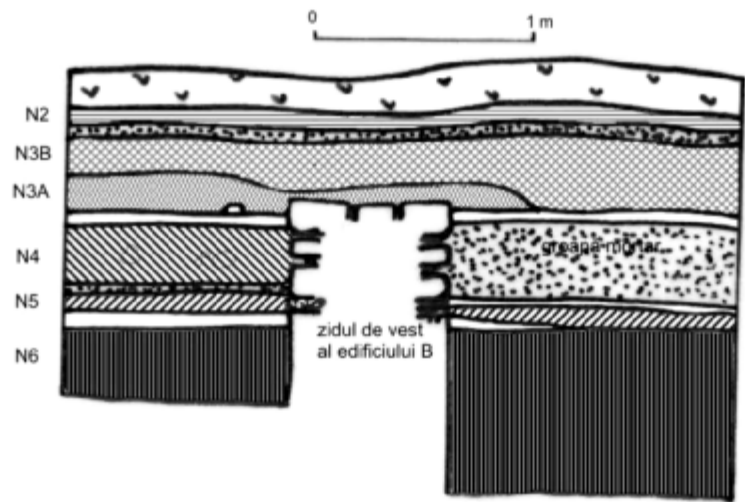

Fig. 4 – Ovidiu 2002. Vedere către est a edificiului C

**Fig. 5 – Ovidiu 2001. Sondaj în interiorul edificiului A
(Profil nord carou C1)**

Fig. 6 – Ovidiu 2002. Sondaj K3-K2 . Ziduri ale edificiului B văzute către sud

Fig. 7 – Ovidiu 2002. Zidul de nord al edificiului B tăiat de incinta inițială

Fig. 8 – Ovidiu 1980 – Turnul circular inițial suprapus de turnul dreptunghiular A

**Fig. 9 – Ovidiu 1980. Incinta inițială suprapusă de curțina de est a fortificației
(vedere către sud)**

Fig.10 - Ovidiu 2002. Îngroșarea incintei inițiale văzută către sud. La est – zid anexat edificiului C

Fig. 11 – Ovidiu 2002. Pinten al incintei inițiale în colțul de NV, suprapus de turnul dreptunghiular B

Fig. 12 – Ovidiu 1981. Turnul circular C

Fig. 13 – Ovidiu 1994. Turnul circular D – extramuros (carou A9, profil sud) – nivel de construcție

**Fig. 14 – Ovidiu 1998. Locuire din a doua jumătate a secolului VI
(jgheab și pietrar) la sud de edificiul C**

RECENT OBSERVATIONS ABOUT THE EARLY BYZANTINE QUADRIBURGIUM -TYPE FORT OF OVIDIU

-summary-

Since 1979 excavations were carried out in the Ovidiu site, located 10 km north of Tomis (Constanța), on the border of Siutghiol Lake (former Black Sea gulf). Five distinctive periods were distinguished, from the 6th c. BC to 10th-11th c. AD. The most important occupational layers are Late Roman and Early Byzantine: period C (second half of the 4th – 5th c. AD), with a series of buildings (edifices A, B and C) and pavements in relation with a possible landing place, and period D (6th c. AD), when the *quadriburgium*-type fort is erected.

The fort was built immediately after an unachieved tentative illustrated by the foundation of the eastern wall and the round tower overlapped by the rectangular tower A from the SE corner. The fort has a rectangular shape (53 x 41,3 m internal dimensions), with four corner towers (rectangular in the SE and NE corners, and rounded in the NW and SW). The thickness of the wall is 3 m in foundations, excepting the eastern front (2,85 m, because is the foundation made in the unachieved tentative of construction). On the western wall there is a thickened part (up to 4,30 m) used for the staircase to reach the upper part of the bulwark. The entrance is located on the southern front. There is a single rectangular construction in the *intramuros* area, attached to the northern wall.

The *quadriburgium* was in use only in the first half of the 6th c. After the destruction caused probably by the violent attack of koutrigurs (559) followed a sporadic occupational level dated in the second half of the 6th c. (especially in the eastern extramural area), when is attested the beginning of dismantlement of the fort (by extracting the stones both from the elevation and foundation), process which is very profound in the Early Medieval times (period E, 10th-11th c.).

This type of fortification is attested in various regions of the Early Byzantine Empire and has some characteristic features for the 6th c. (the thickness of the foundations, round towers with the entrances in double-passage shape, thickening of one or two of the internal fronts of the bulwark). The purpose of the Ovidiu fort was to protect the neighboring of Tomis (the metropolis of Scythia Minor) and especially the aqueduct of the city whose *caput aquae* is situated 700 m north of the fort. There is possible to view even an organized pontic *limes* in the Late Roman and Early Byzantine times.

List of figures:

- Fig. 1. Ovidiu. The fort plan and the older structures;
- Fig. 2. Ovidiu 2001. Northern profile of C2-C1-C1' squares (inside the edifice A);
- Fig. 3. Ovidiu 2002. Southern profile of K3-K2 trench;
- Fig. 4. Ovidiu 2002. Edifice C, view to the east;

- Fig. 5. Ovidiu 2001. Trench inside the edifice A (northern profile of C1 square);
- Fig. 6. Ovidiu 2002. Trench K3-K2. Walls of edifice B viewed to the south;
- Fig. 7. Ovidiu 2002. Northern wall of edifice B cut by the first enceinte;
- Fig. 8. Ovidiu 1980. The rounded tower of the unachieved enceinte overlapped by the rectangular tower A;
- Fig. 9. Ovidiu 1980. The initial unachieved enceinte overlapped by the eastern wall of the later fort (view to the south);
- Fig. 10. Ovidiu 2002. Thickened part of the unachieved enceinte viewed to the south. To the east – wall of a room annexed to edifice C;
- Fig. 11. Ovidiu 2002. "Spur" in the NW corner of the unachieved enceinte, overlapped by the rectangular tower B;
- Fig. 12. Ovidiu 1981. The rounded tower C;
- Fig. 13. Ovidiu 1994. The rounded tower D - extramural area (square A9, southern profile, showing the level of construction);
- Fig. 14. Ovidiu 1998. The second half of the 6th c. AD habitat (pipe and hearth) south of the edifice C.